

1. Toisen temppelin ajan juutalaisuus

Timo Eskola

Kirjallisuutta: G.E. Moore, Judaism; E. Schürer, The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135) I–III rev. and ed. Vermes-Millar-Black; J. Jeremias, Jerusalem in the Time of Jesus; M. Hengel, Judentum und Hellenismus; F.J. Murphy, The Religious World of Jesus. An Introduction to Second Temple Palestinian Judaism; J.J. Collins, Apocalyptic Imagination; F.F. Bruce, New Testament History; E. Junkkaala – M. Louhivuori, Raamatun maa; The Macmillan Bible Atlas

Juutalaisen teologian aatemaailma toisen temppelin ajalla on mielenkiintoinen ja monitahoinen kokonaisuus. Kysymykseen “juutalaisesta” identiteetistä ei ole niin yksinkertaista vastata kuin voisi kuvitella. Juutalaisuuden arvioijalla on vaara luoda yksinkertaistettu kuva kansan aatemaailmasta ja uskonnosta. Mooseksen kirjojen ja profeettakirjojen lukija saa käsityksen yhtenäisestä uskonnosta. Myöhempi rabbiininen kirjallisuus, jota edustavat erityisesti Mishna ja Talmud, vahvistavat tätä käsitystä. Jeesuksen ajan juutalaisuus sisälsi kuitenkin kokonaisen aatteiden ja näkemysten kirjon, jota pitivät koossa tietyt yhteiset, yhdistävät piirteet.

Kristinuskon syntyvaihetta on arvioitava tuon ajan historiallisen todellisuuden valossa. On kysyttävä avoimesti, missä määrin Kristukseen uskovat voitiin hyväksyä juutalaisuuden piirissä. Toisaalta on etsittävä niitä vedenjakajia, jotka asettivat Jeesuksen seuraajat juutalaisen uskon ulkopuolelle luoden uutta identiteettiä.

Ajanlaskumme alun juutalaisuudelle antoivat leimaa toisaalta temppelin valta-asema ja juhlaikäytäntö. Toisaalta maa oli täynnä herätysliikkeitä, joilla oli hyvinkin omaleimaisia piirteitä. Nämä kaikki mahtuivat “juutalaisuuden” sisälle, vaikkakaan keskinäinen hyväksyminen ei ollut varauksetonta.

Aikakauden yleinen **historia** on pätkinänkuoressa seuraava:

520–515	Toisen temppelin rakentaminen
445	Nehemian ensimmäinen lähetystö
398	Esran lähetystö
333	Aleksanteri Suuri voittaa persialaiset
175–164	Antiokhos IV Epifanes
167	Temppelin häpäiseminen. Mattatiaan suku (l. hasmonealaiset) aloittaa makkabealaiskapinan
166	Juudaasta tulee makkabealaisten johtaja
164	Temppelin uudelleenvihkiminen
161–159	Alkimos ylimmäisenä pappina
160	Juudas makkabealaisen kuolema
160–152	Joonatan kansallisten joukkojen johtajana
152–143	Joonatan ylimmäisenä pappina
143	Tryfo vangitsee Joonatanin
143–134	Simon ylimmäisenä pappina ja etnarkkina

142	Joonatan murhataan
140	Simonin asema oikeutetaan lailla
134–104	Johannes Hyrkanos I ylipappina ja etnarkkina
104–103	Aristobulos I ylipappina ja kuninkaana
103–76	Aleksander Jannaios ylipappina ja kuninkaana
76–67	Kuningatar Aleksandra. Hyrkanos II ylipappina
67	Hyrkanos II saa kuninkuuden, mutta hänen veljensä Aristobulos II syrjäyttää hänet
67–63	Aristobulos II ylipappina ja kuninkaana
63	Roomalainen Pompeius valtaa Jerusalemin
63–40	Hyrkanos II ylipappina
40–37	Antigonos ylipappina ja kuninkaana
37–4	Herodes Suuri, temppelin rakentaminen
4 eKr.	Herodes Arkhelaos (- 6 jKr.)
6–41jKr.	Roomalaiset prefektit hallitsevat Juudeaa
41–44	Agrippa I kuninkaana
44–66	Roomalaiset prokuraattorit (50 Agrippa II pohjoisessa)
67–74	Juutalaissota
68	Roomalaiset valtaavat Qumranin
70	Jerusalemin tuho

Aatehistoriaa arvioitaessa on kiinnitettävä erityistä huomiota siihen, millaisia **tekstejä** meillä on Raamatun lisäksi käytettävissämme. Käsityksemme “normatiivisesta” juutalaisuudesta on syntynyt Raamatun lisäksi varsin myöhäisen rabbiinisen juutalaisuuden perusteella. Rabbiinisen juutalaisuuden opettajat kokosivat *Mishnan* v. 200 paikkeilla. Vaikka teos sisältää myös rabbiinisia traditioita ajalta ennen Jerusalemin hävitystä, se edustaa kuitenkin perin kapeaa juutalaisen teologian haaraa. (Talmud-kirjallisuus on vieläkin myöhäisempää Mishnan kommentointia.)

Toisen temppelin ajan aatehistorian kannalta merkittäviä ovat seuraavat linjat:

1. Viisaukskirjallisuus

(esim. Siirak, Viisauden kirja, Baaruk; ks. VT:n apokryfikirjat)

2. Apokalyptinen kirjallisuus

(1. Heenok, 12 patr. ym. testamentit, 4. Esra, Sibylliinit; ks. Charlesworth: The Old Testament Pseudepigrapha)

3. Qumran

(Qumranin kirjasto sisältää näkemyksiä kaikista edellä mainituista traditioista ja on siksi oiva ikkuna aikakauden aatemaailmaan ja erityisesti essealaisten käsityksiin.)

Noiden kolmen linjan ohella tärkeitä informaatiota saadaan historiallisista kirjoista, kuten Makkabealaiskirjoista ja Josefukselta.

Juutalaisen uskon yleisiä piirteitä

Juutalaisuutta luonnehdittaessa voidaan tarkastella muutamaa yleistä näkemystä, jotka ovat tavalla tai toisella yhteisiä kaikille eri ryhmille.

1. *Usko yhteen Jumalaan*

Usko yhteen Jumalaan on Jeesuksen ajan juutalaisen uskonnon perustavin piirre. Sitä yksikään ryhmittymä ei asettanut kyseenalaiseksi. Kansan keskeisimpänä uskontunnustuksena oli *shema*, monoteistinen lausuma Deuteronomiumista: “Kuule Israel! Herra, meidän Jumalamme, Herra on yksi (v.k.) / Herra on meidän Jumalamme, Herra yksin” (5. Moos. 6:4). Tämä lausuma jatkui vannotuksella: “Rakasta Herraa, Jumalaasi, koko sydäimestäsi, koko sielustasi ja koko voimastasi” (5. Moos. 6:5).

Sisällöltään tämä lausuma toistaa ensimmäisen käskyn sanoman: “Minä olen Herra, sinun Jumalasi... Sinulla ei saa olla muita jumalia” (2. Moos. 20.2-3). Juutalaisuuden ainutlaatuisena keskuksena on yhteys Jahveen, joka on ilmoittanut itsensä kansalle. Tämän vastakohtana on epäjumalanpalvelus, mistä Jumala ankarasti varoittaa kansaa.

Mishnan antaman tiedon mukaan *shema* kuului juutalaisten päivittäiseen hartaudenharjoitukseen (mBer. 1:1-4; 2:1-2). Se piti toistaa tiettyjen rukousten kanssa niin aamulla kuin illalla. Tämä tunnustus sisälsi kolme kohtaa kirjoituksista. Ensimmäisenä oli juuri mainittu Deuteronomiumin kohta, josta lainattiin myös jakeet 6-9. Näissä jakeissa muistutetaan pitämään Jumalan käskyt aina mielessä ja kehoitetaan teroittamaan niitä alinomaa lasten mieliin. Käskyt tuli sitoa merkiksi käteen ja tunnustukseksi otsalle (*tefilliinit*; Ex. 13:1-10, 11-16; Dt. 6:4-9, 11:13-21) sekä kirjoittaa ovenpieliin ja kaupunkien portteihin. Tämän lisäksi lainattiin kahta muuta jaksoa Moosekselta. Kohta 5. Moos. 11:13-21 sitoo käskyjen noudattamiseen siunauksen ja lupauksen ja kirouksen varoituksen. Kolmannessa jaksossa kansaa kehoitetaan tekemään viittojensa kulmiin tupsut, jotta ne muistuttaisivat käskyistä ja ohjaisivat myös niiden täyttämiseen (4. Moos. 15:37-41).

Joko *shema* suorana sitaattina tai osa siitä esiintyy hyvin monessa juutalaisessa tekstissä keskeisellä paikalla. Qumranin yhteisön Yhdyskuntasääntö (1QS) on ilmeisesti alkanut viittauksella vastaavaan tunnustukseen. “Yhdyskunnan (sääntö). heidän tulee etsiä Jumalaa (kaikesta sydäimestään ja kaikesta sielustaan), ja tehdä sitä, mikä on hyvää ja oikeaa Hänen edessään, niin kuin Hän on käskenyt Mooseksen ja kaikkien palvelijoidensa profeettojen kautta.” (I, 13). Samoin Sibylliineissä muistutetaan juutalaisen tunnustuksen keskuksesta: “Hän yksin on Jumala eikä toista ole hänen rinnallaan” (Sib. Or. 3:629).

Monoteismin keskeisyys näkyy myös siinä, että kansaa kohdanneet onnettomuudet tulkittiin epäjumalanpalveluksen seurauksiksi. Näin puhuttiin jo pakkosiirtolaisuudesta (Amos 5:25-27; Jer. 19:13; vrt. Ap. t. 7:42-43). Profeetallisissa ja apokalyptisissa kirjoituksissa noustaan tavan takaa pakanauskontojen epäjumalanpalvelusta vastaan (Jes. 44:9-20; Viis. 11-15).

2. Teokratia ja Jumalan kuninkuus

Teokratian ajatus on Vanhan testamentin teologian keskuksessa. Käsitys Jumalan kuninkuudesta (*Jahve mâlak*) muodostaa juutalaisuudessa perustan sekä kuningasideologialle että kansan uskolle. Sillä on yhteiskunnallinen ja kultillinen merkitys.

Jumala itse hallitsee kansaa, kuten psalmien kirjoittajat todistavat. “Jumala on kansojen kuningas, hän istuu pyhällä istuimellaan.” (Ps. 47:9; Vrt. esim. Ps. 22:29; 74:12; 93:1; 95:10; 98:6; 145:1; Jes. 24:23; 44:6; 52:7.). Israelin maallinen kuningas oli vain taivaallisen Jumalan asiainhoitaja. Daavidin kuningassuvun sanottiin valitun aivan erityisessä mielessä tähän tehtävään (2. Sam. 7).

Teokratian aiheella on olennainen sija myös kultissa. Kuninkaallisen Jumalan valtaistuimen katsottiin sijaitsevan temppelissä. Siksi temppeli oli pyhä paikka jokaiselle hurskaalle juutalaiselle. Se antoi kiinnekohdan kansan teokraattiselle identiteetille. Juuri siellä kansa saattoi kohdata Jumalansa kasvoista kasvoihin.

Temppelissä kaikkeinpyhimmän keskipisteenä oli liitonarkku (nimittäin ensimmäisessä temppelissä). Sen kultaisen kannen päällä seisoivat kaksi kerubia kannattelemassa näkymätöntä valtaistuinta (2. Moos. 25:17–22). Liitonarkulla oli keskeinen merkitys kulttiteologian sisällölle siksi, että sen päällä sijaitsi Jumalan valtaistuin (katso esim. 1. Sam. 4:4, “nämä toivat sieltä Herran Sebaotin liitonarkun, hänen, jonka istuinta kerubit kannattavat”). (Vrt. Jer. 3:16–17; 17:12; Ps. 11:4; 22:4; 26:8; 132:7–8; Jes. 6:1; Hes. 9:3.) Taivaallinen kuningas voitiin kohdata maan päällä. Suurena sovituspäivänä ylipappi astui uhriveren turvin arkun luo ja tapasi Israelin Jumalan, joka istui valtaistuimellaan (3. Moos. 16:15).

Myöhemmin pakkosiirtolaisuuden ajan julistuksessa ajatus Jumalan kuninkuudesta oli yhä tärkeä. Pakkosiirtolaisuus oli merkinnyt Jumalan ja kansan välisen suhteen katkeamista. Temppelipalvelus oli lakkautettu. Koko perinteinen juutalainen uskonto oli murroksessa. Siksi kuulostaa luontevalta, että pakkosiirtolaisille julistettu sanoma pelastuksesta – Jesajan ilosanoma eli evankeliumi – sisälsi nimenomaan ajatuksen Jumalan kuninkuuden palauttamisesta. Toisen profeettakirjan toivon sanoma huipentuu siihen, että Israelille sanotaan: “Sinun Jumalasi on kuningas” (Jes. 52:7). Israel oli ennen ollut Jumalan valtakunta ja sellainen se tulisi myös olemaan – kun Jumala astuisi esiin ja toisi pelastuksen kansalle.

3. Valitun kansan liitto Jumalan kanssa

Usko yhteen Jumalaan, Jahveen, perustui juutalaisuudessa varsin voimakkaasti ajatukseen Jumalan suorittamasta valinnasta. Uskoa ilmaistiin usein kuvaillen Jumalan ihmeellisiä tekoja kansan historiassa. Patriarkkoja johdattanut Jumala oli heille Egyptin orjuuden poistaja, Punaisen meren halkaisija, erämaassa johdattava

kaitsija, lain antaja ja lopulta luvatus maan lahjoittaja (Jub., Siir., 12 patr.). Tämä valinnan teema konkretisoitui ajatuksessa liitosta.

Liitto oli tehty Aabrahamin kanssa ja vahvistettu Siinailla. Vanhan testamentin aikakaudella teema sai erilaisia lisänäkökulmia. Daavidin dynastian kaudella liitto sidottiin lupaukseen kuningassuvun vallasta (2. Sam. 7:12-14; Ps. 89:1-5). Historian vaikeiden vaiheiden synnyttämän eskatologian piirissä nämä aiheet saivat lisäksi apokalyptisiä tulkintoja (Jes. 55:1-5; 4Qflor.).

Liiton ajatus on toisen temppelin ajan juutalaisuudessa selvästi näkyvillä. Kansan toivo perustuu liittoon (Siir. 44-45). Temppeleikultin piirissä eli voimakkaana käsitys Jumalan pelastavasta ja armahtavasta työstä. Se liittyi läheisesti uhrikäytäntöön. Israelilaisten suhdetta Jumalaan varjeli Jumala itse. Elämän pyhyiden ja puhtauden vaatimukset tulivat täytetyiksi temppelin ylläpitämänä sovitusuhrien ja anteeksi-antamisen välityksellä. Jumalan katsottiin ylläpitävän liittonsa kultin avulla.

Olisi kuitenkin virheellistä kuvitella, että kaikilla juutalaisilla ryhmillä oli samanlainen käsitys Jumalan liitosta ja sen toteutumisesta israelilaisten keskuudessa. Huomiot juutalaisuuden moninaisuudesta osoittavat selvästi, että liitto-käsitettä tulkittiin eri tavoin. Temppeleihin keskittyneen juutalaisuuden piirissä katsottiin liiton toteutuvan kultin ja uhrikäytännön kautta. Temppeleikulttiin kriittisesti suhtautuvien eskatologisten ryhmien näkemys liitosta oli kuitenkin hyvin toisenlainen. Samaa perinnettä tulkiten päädyttiin erilaisiin käsityksiin liiton käytännön toteutumisesta.

Esimerkiksi Qumranin yhteisön käsitys liitosta oli eksklusiivinen. Koko Israel ei heidän mielestään suinkaan ollut liiton sisällä. Suuri osa kansasta eli erossa Jumalasta ja oli tuomion alla. Liitto toteutui ainoastaan liikkeen piirissä. Heidän käsityksensä liitosta oli lisäksi luonteeltaan eskatologinen. Vasta eskatologinen pelastus, valon lasten voitto pimeyden lapsista, johtaisi liiton täyttymykseen. Pessimistisestä lähtökohdasta kasvavan eskatologian mukaan Jumalan liitto oli kyllä periaatteessa voimassa, mutta kansa oli hylännyt sen. Temppeleikin oli jumalattomien käsissä eikä sen avulla voitu pitää yllä kenenkään yhteyttä Jumalaan.

Tällaisista lähtökohdista johtuen katsottiin, että liittoon piti astua kääntymyksen ja uuden sitoutumisen kautta. "Kaikki, jotka tulevat yhteisön järjestykseen, astukoot liittoon Jumalan kasvojen edessä tehdäkseen kaiken, minkä Hän on käskennyt. Älkööt he kääntykö seuraamasta Häntä pelon, kauhun tai koettelemuksen tähden, jotka vallaitsevat Belialin hallaitsessa. Kun he astuvat liitton, papit ja leeviläiset ylistäkööt pelastuksen Jumalaa ja kaikkia Hänen totuutensa tekoja... Papit kertokoot Jumalan vanhurskaista töistä Hänen väkevissä teoissaan, ja tehköt tietäväksi Jumalan armahtavan laupeuden Israelia kohtaan. (1QS I, 16-22; vrt. V, 7-10; 1QSa I, 4-5; CD XV, 5-10; 1QM XIII, 7-16).

Nämä käsitykset elivät myös essealaisten keskuudessa. Käytännössä se ilmeni etenkin heidän erottautumisessaan temppeleijumalanpalveluksesta. Toisaalta essealaisia ei voi millään muotoa pitää ainoana ryhmänä, jonka piirissä liitto-teema tulkittiin eskatologisesti. Apokalyptiset kirjoitukset paljastavat Israelin asemaa koskevan pessimistisen ajattelun saaneen valtaa myös muissa toisen temppelin ajan juutalaisuuden ryhmissä. Kaikkien ryhmien tarkkaa historiallista identifiointia varten meillä ei kuitenkaan enää ole tietoja.

Liitto-teeman tulkinta oli täten yhteydessä laajempiin juutalaisen teologian virtauksiin. Liitto käsitettiin eri tavoin riippuen siitä, miten kansan kohtalon ja erityisesti teodikean ongelma oli ratkaistu ryhmän teologiassa. Temppeleikultin piirissä liitto käytännössä samastui kansallisuuteen. Hasidilaisuuden perintöä jatkaneissa eskatologisissa ja apokalyptisissa ryhmissä puolestaan ajatus liitosta tulkittiin pelastushistoriallisen kaksijakoisuuden mukaan. Jumala oli hylännyt kansansa sen rikkomusten tähden. Siksi jumalattomat saattoivat hallita Jerusalemissa. Liitto tarkoitti käytännössä ainoastaan pienen ryhmän pelastumista. Se toteutui yksin niiden kohdalla, jotka kääntyivät elämään Jumalan tahdon mukaan eivätkä rikkoneet hänen käskyjään.

Voidaan sanoa, että ajatus liitosta loi identiteettiä juutalaisuudessa. Kaikki ryhmät pitivät Vanhan testamentin sisältämiä Jumalan lupauksia liitosta tärkeinä. Tämä lähtökohta ei kuitenkaan tarkoita sitä, että käsitys liitosta olisi ollut eri ryhmien kesken yhtenäinen. Ryhmien identiteetit erosivat voimakkaasti toisistaan. Tämä aiheutti käytännössä myös jännitteitä, jotka näkyivät yhteiskunnassa ja etenkin suhtautumisessa juutalaisuuden perinteiseen keskukseen, kulttielämään.

4. *Laki: toora ja halakha*

Juutalaisesta identiteetistä on mahdoton puhua ilman mainintaa Mooseksen laista. Toora oli Israelin omaleimaisuuden symboli ja kansoista erottautumisen merkki. Lain antaminen on historiassa tapahtuneiden Jumalan tekojen huomattavin tapahtuma. Liitto-käsitys tulkittiin lähes poikkeuksetta suhteessa lain säilyttämiseen ja käskyn pitämiseen.

Yksikään juutalainen ryhmä ei varsinaisesti poikennut tällaisesta perinteestä. Toora oli kaikille tärkeä. Mooseksen laki muodosti juutalaisen nuorukaisen saaman koulutuksen tärkeimmän aineen (vrt. Paavalia Gal. 1:14). Hänet opetettiin kunnioittamaan ja noudattamaan lain säädöksiä. Tämä piirre voidaan nähdä kaikkien ryhmien näkemyksissä. Esimerkiksi Qumranin yhteisön säännöt keskittyvät juuri tähän aiheeseen. Yhdyskuntaan tulevalta edellytettiin varaukseton sitoutuminen lain pitämiseen. "Sitoutukoon hän velvoittavalla valalla kääntymään Mooseksen lakiin – kaiken sen mukaan, mitä Hän on käsenyt – kaikesta sydämestään ja kaikesta sielustaan." (1QS V, 8–9).

Vaikka toora oli juutalaisen teologian lähtökohta, lain tulkinta ei kuitenkaan ollut ongelmatonta. Lain yksityiskohtien merkityksestä ja sitovuudesta käytännön elämässä keskusteltiin niin temppelelhurskauden piirissä (Mishna) kuin lahkoutuneissa ryhmissäkin (CD X, 14 - XI, 17). Esimerkiksi farisealaisuuden hurskausihanteen ja hellenisoituneen saddukeusten puolueen vapaamielisyyden välillä voidaan nähdä melkoinen ero. Qumranista löydyntynyt dokumentti 4QMMT (Miqsat Ma'aseh ha-Torah) käsittelee kiivasta riitaa, mikä oli syntynyt lain yksityiskohtaisesta soveltamisesta käytännön elämään. Teksti käsittelee yli kahtakymmentä uskonnollista lakia (halakha) ja kristisoi niiden väärää tulkintaa.

Laki sinänsä käsitti monta osa-aluetta. Mooseksen kirjoissa käsitellään laajasti niitä aiheita, jotka tulevat itse asiassa esille jo *kymmenessä käskyssä* (seksuaalilait, henkilön loukkaamattomuus, varkaus, yhteiselämän säännöt, hyvittämisen periaatteet). *Kulttilain* avulla säädeltiin temppelin käytäntöä, mutta siinä oli määräyksiä myös yksittäisen israelilaisen elämään. Niistä tärkeimmät Uuden testamentin ajalla olivat seuraavat:

- määräys ympärileikkaamisesta
- sapattilaki sääti toimista sapatin aikana
- määräykset kymmenyksistä
- määräykset rukouksista ja osallistumisesta synagogan jumalanpalveluksiin
- säädökset poikien kouluttamisesta lain tuntemiseen
- puhtaussäädökset
- määräykset valojen velvoituksista

Rituaalilain velvoitteisiin suhtauduttiin eri ryhmissä eri tavoin. Osa juutalaisista halusi noudattaa papillisia puhtaussäädöksiä myös tavallisen elämän keskellä. Ottaen lisäksi huomioon papiston ja leeviläisten suuren määrän on ymmärrettävää, että tällaisella pyrkimyksellä oli helposti varsin suuri vaikutus juutalaisessa yhteiskunnassa. Arkeologian valossa voidaan sanoa, että puhtaussäännösten noudattamisella oli oma merkityksensä käytännön elämässä. Rituaaliseen puhdistautumiseen käytettyjen mikve-altaiden suuri määrä talojen yhteydessä osoittaa, että moni näki vaivaa puhtaussäännösten pitämisessä.

Yllä on hahmoteltu juutalaisen uskon pääpiirteitä, mutta on muistettava, että yksityisen juutalaisen uskonkäsitys ei suinkaan aina vastannut pelkästään tuollaista ylimalkaista kuvaa. Monet kyllä olivat uskollisia temppelille ja kävivät juhlilla sekä osallistuivat synagogan toimintaan. Heillä saattoi siitä huolimatta olla voimakaspiirteinen eskatologia ja pitkälle kehitetty näkemys Jumalan toiminnasta suhteessa Israeliin.

Siirryttäessä tarkastelemaan toisen temppelin ajan juutalaista ajatusmaailmaa ja siihen liittyviä tekstejä on avoimin silmin annettava tekstien itsensä kertoa, miten edellä esitetty juutalaisen uskon perusta rikastui ja sai uusia piirteitä. Kokonaiskäsitys juutalaisuudesta muuttuu, kun siihen lisätään viisaukirjallisuuden teologiset tavoitteet ja apokalyptiikan kosmiset näköalat.